Малишев Борис Володимирович

доктор юридичних наук,
доцент кафедри теорії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Загальні засади телеологічної (цільової) детермінації соціальних явищ

У цій статті буде вперше комплексно розглянуто актуальне для вітчизняної науки загальної теорії права та філософії права питання щодо телеологічної детермінації соціальних явищ, в тому числі і права.

У пізнанні права надзвичайно важливим є розуміння його сутності не як метафізичної сталої абстракції, а як сукупності найістотніших закономірностей розвитку.

Наука завжди намагається знайти зв'язок між окремими фактами, вивести певне узагальнення, сформулювати об'єднуючий їх принцип – іншими словами, встановити закономірності [7, с. 6].

Юридичні закономірності є різновидом соціальних закономірностей. Слідом за П. Рабіновичем [32, с. 11] під закономірністю ми розумітимемо об'єктивний, необхідний, істотний і в певних умовах стійкий зв'язок між певними явищами. При цьому специфіка юридичної закономірності проявляється у тому, що як мінімум однією з її сторін виступає правове явище, а також у тому, що вона безпосередньо обумовлює та відображає юридичну своєрідність цього явища.

Одна з найважливіших закономірностей буття виражена парною категорією «причина – наслідок» і має назву «закон причинності» або «закон детермінації». Ця закономірність характеризує такі основні властивості оточуючого середовища, як рух і розвиток.

З'ясування причинних зв'язків є першочерговим завданням у поясненні будь-якого явища [20, с. 59].

Функціонування та розвиток права, правової системи залежить від дії цілого комплексу різноманітних причин та умов. Відповідно пояснення їх сутності полягає передусім у виявленні, характеристиці та розкритті механізму дії вказаних причин і умов.

Як представники матеріалізму, так і представники ідеалізму визнають, що детермінація є універсальним законом буття. Звичайно ж, детермінізм не вичерпує всієї багатоманітності та складності зв'язків між різними явищами. Наприклад, повною мірою детермінація проявляється у зв'язку зі своєю протилежністю –

© Малишев Б.В.

індетермінацією. Однак, зважаючи на обмеженість в обсязі цього дослідження, ми дозволимо собі виокремити закон детермінації із всезагального зв'язку й абстрагуватися від його кореляції з індетермінацією.

Детермінізм нерідко розуміється як теорія причинності, проте немає підстав зводити його зміст лише до каузальної (генетичної) детермінації. Термін «детермінізм» – це поняття, яке позначає: 1) обумовленість певної речі іншими речами; 2) вчення про таку обумовленість [2, с. 4, 18, 29].

Об'єктивність причинно-наслідкових зв'язків визнається не всіма науковцями. Так, навіть у XX столітті деякі західні вчені вважали, що вказані зв'язки характерні лише для типу мислення, що представлений певною науковою теорією. Втім, якщо причинність характерна для теорії, для зв'язку між поняттями, категоріями, виникає питання: звідки вона (причинність) потрапила у теорію? [12, с. 121-124]

Для абсолютної більшості вчених як природничої, так і гуманітарної сфери детермінізм є очевидним і всезагальним способом взаємодії між різними явищами. Тому зупинимося детальніше на окремих положеннях концепції детермінізму, викладеної у праці М. Парнюка, яку буде використано у цьому дослідженні.

У світі не існує жодної речі, яка б не виникла з інших речей, не ґрунтувалася б на інших речах та, своєю чергою, яка б не виробляла щось інше, інші речі. Явище виникає тому, що виникають відповідні детермінуючі фактори. Явище зникає тому, що зникають детермінуючі його фактори. У процесі детермінації відбуваються речові, енергетичні й інформаційні зміни.

У категоріях детермінізму відображається виробляюча, результативна сторона взаємодії між явищами. У взаємодії, яка не має ознак детермінації, сам факт існування однієї зі сторін не залежить від існування іншої сторони. Натомість відносини детермінації передбачають, що виникнення й існування одного явища визначається, опосередковується іншим явищем. У таких відносинах детермінуюча річ (детермінант) породжує детерміновану річ, явище, процес (похідне). Детермінація містить у собі зміну, зародок іншого. Вона передбачає перехід детермінанти у похідне, а також похідного у детермінанту.

Існує детермінація умовами (обумовленість) та детермінація причинами. Умови самі по собі не можуть перетворитися на нову дійсність, продукувати її, вони лише створюють можливість нової дійсності. Якщо наявні всі умови для певної речі, то вона починає існувати. Причина є активним фактором, а умови – відносно пасивні, тому їх сума не може бути причиною. Завдяки власній активності причина організовує умови, використовує їх як матеріал для створення нової дійсності. Умови можуть бути сприятливими та несприятливими, тобто або посилювати, або

послабляти дію причини. Без наявності умов причина не може проявити своєї активності, специфічної форми дії.

Явища, що виникли внаслідок дії схожих детермінуючих факторів, характеризуються єдністю походження та схожі між собою, але оскільки такі явища піддаються впливу чисельних різноманітних додаткових факторів, то вони є своєрідними, відрізняються від речей того самого класу.

Розгляд детермінізму неодмінно тягне за собою формулювання позиції стосовно явища, яке називають «випадковість». Явище має випадковий характер відносно тих факторів, які його не детермінують. Явище є можливістю відносно тих факторів, які його недостатньо детермінують. Оскільки випадковість детермінується не даною сукупністю факторів, то вона має характер можливості відносно цієї сукупності факторів.

Будь-яке явище в одних відносинах є детермінованим, необхідним, а в інших відносинах – не детермінованим, випадковим. Тому відносини детермінації постійно змінюються, виникають, зникають, а відтак кожному явищу притаманно декілька можливостей, що мають різну вірогідність. Вірогідність має об’єктивний характер відносно недостатньої сукупності детермінуючих факторів, незалежно від того, чи знаємо ми фактори, яких не вистачає, або свідомо не звертаємо на них уваги, або такі фактори ще не існують. Будь-яке явище характеризується багатьма можливостями, й у кожній з них присутня певна частка необхідності, оскільки кожна можливість певною мірою детермінована.

Отже, немає випадкових явищ, подій узагалі, а є випадкові явища, події відносно певних факторів. Випадковість є винятком, оскільки вона породжена не даною стійкою сукупністю детермінуючих факторів, а якимось нестійким, мінливим, тимчасовим, стороннім фактором [29, с. 8-12, 73-140].

Причина має структуру, компоненти якої у процесі детермінації відіграють різну роль. Є причини безпосередні й опосередковані. Коли опосередкована причина виступає у ролі достатнього, але не необхідного фактора, можуть існувати також інші причини, які здатні викликати такі самі наслідки [24, с. 138, 139].

З точки зору темпорального (часового) виміру детермінант відносно об’єкта, який детермінується, може: знаходитися у минулому (найпоширеніше розуміння детермінації); існувати одночасно з об’єктом; знаходитися у майбутньому. Вказана особливість дозволила радянському філософу Я. Аскіну прийти до вкрай важливої для нашої роботи класифікації детермінації на три види: 1) детермінація минулим: причинність (каузальність), детермінація генетичними зв’язками; 2) детермінація теперішнім (синхронна детермінація): функціональний зв’язок станів, зв’язок цілого та частини, структурна детермінація, детермінація кореляційними, координаційними

та субординаційними зв'язками; 3) детермінація майбутнім: цільова (телеологічна) детермінація.

Процес розвитку має певну структуру, елементами якої є минуле, теперішнє і майбутнє. Пізнання цього процесу не може обмежуватися відображенням його теперішнього й аналізом його минулого, а також має передбачати й ураховувати майбутнє як суттєвий чинник для характеристики розвитку теперішнього. Види детермінації співвідносяться з основними принципами, що відображають найзагальніші характеристики буття: детермінація теперішнім відображає принцип єдності; детермінація минулим і детермінація майбутнім – принцип розвитку. Вплив на теперішнє «слідів» минулого та «зародків» майбутнього певною мірою є аналогічним, оскільки і те й інше (вже або ще) відсутнє у наявній дійсності. Але детермінація майбутнім виражає таку важливу рису розвитку, як спрямованість [2, с. 92, 147, 169, 179, 183].

Детермінація майбутнім безпосередньо пов'язана з категорією «мета», тому цей вид детермінації називають також телеологічним (від грецької «telos» – кінець, мета).

У зв'язку з викладеним необхідне уточнення розуміння часу, яке ми здійснимо шляхом наведення відповідних положень монографії О. Пушняка.

Час може бути визначено як єдність двох рівнів: 1) рівня процесуальності, змінності матерії, яка неодмінно перебуває в постійному русі, властивістю якої створення все нових моментів свого існування; 2) рівня виміру, де час виступає як кількісна та якісна міра такої змінності.

Категорія «час» співвідноситься лише з тими змінами, рухом, які уособлюють становлення. Становлення означає появу нового, процес розвитку, субстанційну зміну, воно являє собою виникнення явищ та їх станів, їх перетворення на інші явища і стани, що виражається в переходах між буттям і небуттям, від можливості в дійсність. Динамічна концепція часу («минуле – теперішнє – майбутнє»), на відміну від статичної концепції часу («раніше – одночасно – пізніше»), враховує різницю моментів часу з точки зору їх відношення до процесу становлення.

Теперішнє в одному випадку може бути сприйнято як мить, а в іншому – як деяка тривалість об'єкта, який онтологічно існує. Тому межа між сучасним і минулим є відносною і прямо залежить від обраного критерію.

Своєю чергою, соціальне майбутнє має різні види форми буття: 1) актуально-реальне, що являє собою авангард майбутнього в теперішньому, який зароджується і розвивається всередині старої якісної визначеності; 2) потенційно-реальне, що є сукупністю тенденцій, які виступають результатом і проявом функціонування об'єктивних законів, зумовлюють майбутній перебіг подій та втілюють у сучасній дійсності потенційну реальність майбутнього; 3) реально можливе, що становить

сукупність усіх дійсно ймовірних варіантів розвитку; 4) плановане, що входить до сфери реально можливого і складається з цілей, планів, проектів, які є не просто ідеальними образами майбутнього, а детермінантними факторами [31, с. 19, 43, 46, 47, 49].

Як бачимо, телеологічній детермінації відповідає лише четверта форма буття майбутнього. Водночас перші дві форми майбутнього є результатами каузальної детермінації, а третя форма, залежно від детермінанта, може бути результатом як детермінації минулим, так і детермінації майбутнім.

Функціонально мета виступає як спрямовуюча причина: не просто обумовлює, але обумовлює спрямовано. Пізнання телеологічної причинності є більш складним, ніж пізнання каузальної причинності. Механізм дії цільової причини формально може бути розкладений на каузальні компоненти, але каузального пояснення дії, спрямованої на досягнення мети, недостатньо [35, с. 341-343].

Позицію Я. Аскіна щодо виокремлення детермінації майбутнім не поділяли радянські філософи здебільшого з ідеологічних підстав, але при цьому вони беззаперечно визнавали віднесеність мети до групи категорій детермінізму [23, с. 183].

Телеологічна детермінація не відповідає усталеному і, слід визнати, багато в чому стереотипному уявленню про те, що у часовому вимірі причина має передувати наслідку. Наявність часової послідовності (причина – раніше, наслідок – пізніше) традиційно належить до ядра поняття детермінації [45, p. 21]. Однак ця позиція ґрунтується на вказаному вище помилковому ототожненні всього детермінізму з одним із його видів, яким є детермінація минулим. Водночас виявлені за допомогою каузальної причини фактори минулого не завжди можуть пояснити всі важливі аспекти існування певного явища. Відомий у XIX столітті логік Х. Зігварт вважав, що для таких ситуацій вирішального значення набуває цільова причина: «В тому випадку, коли знання каузальних причин недостатньо для пояснення складових елементів і ходу процесу і водночас постійно наявний його результат, слід взяти цей результат за вихідний пункт і застосувати телеологічний метод для з'ясування факторів, що створюють його» [15, с. 21]. Таким чином більш точною може вважатися думка, згідно з якою причина починає діяти, коли наслідок ще відсутній. Причина завжди наступає раніше за наслідок, але при цьому у темпоральній системі координат вона відносно наслідку не обов'язково знаходиться у минулому.

Сутність телеологічної детермінації (тобто цільової причини) цілком обґрунтовано можна звести до процесу і результату детермінації засобів цілями [6, с. 31]. Таким чином, основними структурними частинами цього виду детермінації виступає мета і засоби її досягнення.

На думку Г. Врігта, в історії ідей можна виділити дві основні традиції, які розходяться у питанні про те, за яких умов пояснення задовольняє вимоги науковості. Одну з цих традицій називають аристотелевською, другу – галілеєвською. Ці назви вказують передусім на те, що перша має досить глибокі історичні традиції, а друга – відносно недавнє походження. Вчений наголошує, що не варто вважати, що аристотелевська традиція у сучасний час – це застарілий забобон, від якого наука поступово «звільняється». Різниця між традиціями характеризується як різниця між телеологічним (фіналістським) і каузальним (механістичним) поясненням [8, с. 42]. Специфіка пояснення за допомогою першого типу розкривається у мовній схемі «те, заради чого», такий вид пояснення шукає причину в майбутньому, тому часто називається «ідеальним». Пояснення другого типу розкриваються у мовній схемі «те, внаслідок чого», вони шукають причину в минулому, і на цій підставі називаються «матеріальними».

Навряд чи яке-небудь інше поняття настільки важко входило до науки і мало таку драматичну історію виникнення, ідеалістичної гіперболізації, потім дискредитації в очах природознавців і зрештою обережного визнання на основі ідей сучасної науки, ніж категорія «мета» і похідні від неї поняття «доцільність», «цілепокладання» та «цільова причина» [37, с. 88].

Пояснення явищ за допомогою аналізу їх мети виникає разом із самою філософією. Перша визначна спроба створити вчення про мету належить Платону. Категорія «телос» (telos) у нього часто означає не просто припинення, завершення чогось, а межу, яка надає визначеність, смисл певному предмету або процесу. Платон поєднує категорію мети з поняттям цінності, запроваджуючи явно аксіологічний акцент. Його вчення про мету є досить розвинутим, але не містить досконало розроблених категорій [22, с. 34, 36].

Методологічний потенціал цільової причини повною мірою було використано Аристотелем, який поклав його в основу свого філософського світосприйняття.

Після Аристотеля минуло дві тисячі років, «перше ніж світ породив бодай одного філософа, якого можна вважати більш-менш рівним йому» [34, с. 144], відтак його ідеї щодо цільової причини залишаються актуальними і сьогодні.

Категорія «мета» посідає одне з найважливіших, центральних місць у філософії Аристотеля. Концептуальне розуміння вченим цієї категорії міститься у «Метафізиці».

Філософ вважає, що для пізнання істини слід знати причини, які поділяються на чотири види: 1) форма речі, з якої вона виникає (наприклад, срібло є причиною чаші); 2) матерія (субстрат) речі (hypokeimenon); 3) те, звідки річ бере початок своєї

зміни чи переходу у стан спокою (каузальна причина); 4) те, заради чого існує річ (цільова причина).

Деякі автори висловлюють думку, що формальна причина по суті є структурною детермінацією, оскільки аристотелевська концепція форми може розглядатися як попередник сучасного розуміння поняття «структура» [2, с. 152].

Мета має кінцевий характер, вона не існує заради чогось іншого, навпаки, все інше існує заради неї. Вона залишається у статиці, проте інші явища притягуються до неї, бо вона є благом. Кінцева мета є межею руху.

Аристотель розглядає каузальну та цільову причини як основні у дослідженні розвитку певної речі та відповідним чином класифікує всі науки на дві групи, серед яких наука про мету є основною, оскільки все існує заради мети і блага, яке вона позначає.

На думку філософа, все, що знаходиться між поштовхом до руху та метою цього руху, є також причинами, які слугують справі досягнення мети. Ці причини поділяються на речі матеріального світу, тобто певні знаряддя (наприклад, ліки або інструменти лікаря), та на дії (наприклад, очищення людського організму), які слугують меті.

Річ є завершеною (teleion) тому, що в неї є кінець (telos). Кінцева мета є завершенням. Межею розвитку (to eschaton [есхатон]) є стан явища, «поза яким не можна знайти жодної його частини», та стан явища, який передбачає досягнення мети, тобто первинний стан ніби з протилежного боку, коли «всередині явища знаходяться всі його частини».

Початок є певною межею, проте не кожна межа є початком; у одних речей причина – це мета, як, скажімо, у будинку або ліжка, а в інших – першопричина руху. Каузальну причину шукають, коли мова йде про виникнення або про зникнення, а цільову причину – коли йдеться про існування (адже все, що розвивається, рухається до певної мети, і заради мети набуває здатність).

Одним із найважливіших понять у цільовому розвитку речі є «здійсненність» (entelecheia [ентелехія]). Аристотель зазначає: справа – це мета, а діяльність – це справа, тому і функціонування (energeia [енергія]) є похідною від справи (ergon [ергон]) та спрямована на ентелехію [1, с. 70, 96, 101, 102, 146, 169].

Поняття ентелехії у філософській системі Аристотеля посідає надзвичайно важливе місце, але при цьому є одним із найскладніших для розуміння. У контексті теорії причин ентелехія, безумовно, пов’язана з метою та цілеспрямованістю явища. Ентелехія означає здатність явища до розвитку в напряму досягнення мети, внутрішній потенціал розвитку явища, сам процес розвитку, а також завершення цього розвитку досягненням мети.

Викладене дозволяє стверджувати, що у «Метафізиці» закладено основи телеологічного способу пояснення явищ, які можна представити у вигляді таких положень: 1) мета є благом, кінцем, завершенням цілеспрямованого руху явища до блага; 2) кінцева мета є межею розвитку явища; 3) дією каузальної причини пояснюється виникнення і зникнення речі, а цільової – розвиток і функціонування речі; 4) засоби досягнення мети поділяються на знаряддя і дії; 5) всі явища мають цілеспрямовану внутрішню природу; 6) ентелехія – це обумовлений метою процес розвитку; 7) якщо річ розглядати в якості системи, то мета цієї речі матиме системообумовлюючий вплив, оскільки «telos виступає як вираз організуючого принципу, тієї сили, яка складає специфіку даної речі, відрізняючи її від речей інших видів» [16, с. 171].

Б. Українцев вважає, що Аристотель запровадив чіткий поділ причин на дві категорії: зовнішні (ті, що породжують рух) та внутрішні (формальні, матеріальні та цільові) причини зміни речей і процесів; висловив тезу про структуру (форму) як творче начало; об'єктивував категорію «мета», екстраполювавши її на явища неживої природи [37, с. 93].

Незважаючи на те, що цільова причина отримала своє філософське обґрунтування ще за часів античності, узагальнюючий термін, який би позначав учення про мету та цільову причину, виник лише 1740 року, коли німецький філософ, математик та юрист Хр. Вольф у роботі «Philosophia rationalis sive logica» зауважив: «Природним речам можуть бути надані подвійні підстави, одні з яких походять з породжуючої причини, інші – з мети. Ті, які мають начало у породжуючій причині, розглядаються у точних науках. Частина філософії природи, яка розглядає цілі речей, не має на сьогодні назви, хоча вона досить розгалужена та корисна. Вона могла би називатися телеологією» [43, p. 38].

Проте згодом вказаним терміном у науковій літературі стали позначатися доволі різні явища.

Скажімо, у радянській науковій традиції під «телеологією» залежно від контексту розуміли: 1) онтологічні вчення про наявність у природі та суспільстві об'єктивних позалюдських цілей, цільових залежностей; 2) прийоми пізнання, в яких використовуються категорія мети й інші поняття, що входять до її смислового поля (методологічна телеологія); 3) вивчення поведінки людини, яка визначається її свідомими цілями, а також структури і розвитку цих цілей; 4) загальну філософську теорію мети і відносин, що нею виражаються [26, с. 29].

Крім того, застосування терміна «телеологія» для позначення тієї чи іншої концепції, що визнає цільову детермінацію явищ, завжди вимагає додаткових уточнень щодо істотних характеристик самої цільової причини.

Так, у літературі відзначається, що телеологія є: 1) антропоцентричною, якщо вона виходить з того, що все існує для людини; 2) метафізичною, якщо вона виходить з кінцевої мети (causa finalis), що панує над усім світом; 3) трансцендентною – якщо вона виходить із визнання надістоти, що знаходиться поза світом, і встановлює цілі; 4) іманентною – якщо вона виходить з того, що мета закладена у самих речах [5, с. 449-450].

Вбачається, що обидві подані класифікації можна узагальнити й уточнити шляхом запровадження чіткого критерію, який полягатиме у визнанні або запереченні існування об'єктивної цільової причини, яка характеризується незалежністю від свідомості окремої людини. Філософські напрями, які визнають об'єктивний характер цільової причини, відносяться до об'єктивної телеології. Своєю чергою, ті філософські напрями, які не визнають об'єктивний характер цільової причини, належать до суб'єктивної телеології.

Тут і далі під об'єктивним ми розумітимемо все, що, по-перше, існує поза суб'єктами, по-друге, позначає аспект свідомості людей, який від них не залежить. Суб'єктивне – це те, що властиве лише суб'єкту, існує в ньому; це аспект свідомості людей, що залежить від них самих, а також активне ставлення людини до об'єктивного [21, с. 12].

Відтак до складу об'єктивної телеології входять онтологічні вчення (які здебільшого відносяться до ідеалізму) про наявність у природі та суспільстві об'єктивних позалюдських цілей. При цьому цільові причини можуть характеризуватися: метафізичністю; трансцендентністю; іманентністю. Телеологічні зв'язки у способі пояснення відповідають об'єктивним властивостям об'єктів, сутність яких пояснюється.

Своєю чергою, до складу суб'єктивної телеології входять методологічна телеологія, наукові напрями щодо дослідження цільової обумовленості поведінки людини, а також загальна філософська теорія мети, під якою розуміють концепції (переважно матеріалістичні), що пов'язують цільові причини виключно зі свідомою діяльністю людини. При цьому цільові причини характеризуються антропоцентричністю.

Прихильники суб'єктивної телеології вважають, що телеологічні характеристики не є об'єктивною особливістю речей і подій, а базуються лише на способі, яким учений їх описує. На їхній погляд, телеологія існує тільки в мові (а точніше – у способі постановки питань) й у властивостях розуму людини [44, p. 26].

Нижче ми здійснимо короткий огляд положень суб'єктивної телеології, для того щоб: а) контрастніше виявити характерні риси об'єктивної телеології; б) довести, що основні положення суб'єктивної телеології при екстраполяції на рівень колективного

суб'єкта (соціальна група, соціальний прошарок, суспільство) отримують зміст, який притаманний об'єктивній телеології.

Суб'єктивний телеологічний напрям узагальнено презентує численні вчення, що базуються на невизнанні цільової причини поза свідомістю людини. При цьому спектр таких учень вельми широкий: від суб'єктивного ідеалізму до діалектичного матеріалізму.

Скажімо, суб'єктивний ідеалізм лежить в основі методологічної телеології І. Канта, для якого телеологія – це «не більше ніж регулятивний принцип розуму». У його концепції цільова причина являє собою методологічний та евристичний принцип пізнання природи, і тому її слід розглядати як продукт людського інтелекту, а не як властивість природи. Канту притаманний критицизм, тобто переоцінка суб'єкта, водночас проблема об'єкта залишається у нього відкритою [10, с. 10; 42, с. 25].

Для матеріалістичної діалектики метою є відтворений у свідомості людини бажаний результат її певних вольових дій, який одночасно виступає причиною для таких дій. Тут цільова причина входить до структури цілепокладання – свідомої доцільної предметної діяльності людини з конструювання цілей, підібрання та використання засобів для її досягнення.

З точки зору марксизму головним компонентом у цілепокладанні є діяльність [14, с. 3], під якою розуміється активне цільове перетворення людиною оточуючого середовища за допомогою праці. Відомо, що саме праця лежить в основі всіх основних категорій марксистського вчення: економічного базису, класового поділу, руху суспільного розвитку від капіталізму до соціалізму тощо.

І цілепокладання, і діяльність окремої людини є явищами, що мають передусім психологічну природу. Тому цілком закономірно, що фундамент сучасної теорії діяльності було закладено у 1930–1970-х роках радянськими психологами (передусім О. Лєонтьєвим [19]). Після цього діяльність стає окремим предметом уваги філософів Г. Батіщева [4] та Е. Юдіна. Останній вірно відзначав, що діяльність як пояснювальний принцип має ключову, методологічно центральну роль для сучасного гуманітарного пізнання [41, с. 245]. Справедливість цієї думки стосовно права була доведена низкою вчених (В. Карташовим, Н. Оніщенко та С. Гусарєвим), які у своїх роботах дослідили специфіку та характерні ознаки саме юридичної діяльності.

Остання помітна монографічна праця з тематики філософського осмислення діяльності виходить незадовго до розпаду СРСР [11], після чого масштабні дослідження у цій сфері припиняються, що зайвий раз підтверджує пряму залежність концепції діяльності від матеріалістичної діалектики.

© Малишев Б.В.

Вже у 2001 році В. Лекторський висловив думку про можливість відродження діяльнісного методу з урахуванням сучасних напрямів філософії, для чого потрібно його «переосмислити і відмовитися від вузької інтерпретації». Але разом з тим учений визнав, що, скажімо, в межах досить поширених сьогодні постмодернізму та феноменології поняття діяльності не має самостійного методологічного значення [18, с. 76, 84, 85].

Розглянемо у тезовому вигляді основні засади діяльнісного методу з точки зору категорії мети.

– Під метою розуміють відтворений в індивідуальній свідомості людини майбутній результат її діяльності. Тобто мета пов'язується з діями людини, що спрямовані на досягнення цієї мети, водночас вказаними діями людина перетворює оточуюче середовище.

– Мета пов'язана з потребами й інтересами людини. У цьому ракурсі метою є суб'єктивне уявлення, що виникло на підставі інтересу як усвідомленої потреби. При цьому потреба носить об'єктивний характер, а інтерес – об'єктивно-суб'єктивний.

Об'єктивний елемент у структурі інтересу проявляє себе в такому: пізнаючи навколишній світ, суб'єкти (індивід, соціальна група, клас) вибирають з усієї сукупності явищ і фактів навколишнього світу ті, використання яких допомагає створити найбільш сприятливі умови для їх життєдіяльності. Своєю чергою, суб'єктивний елемент проявляє себе в тому, що поза суб'єктом саме поняття інтересу стає безпредметним і беззмістовним, тому що інтерес не може бути безсуб'єктним, він завжди передбачає активно-творчого, мислячого суб'єкта. З цього боку інтерес виступає в якості відображення у свідомості соціальних суб'єктів їхніх потреб, що проявляється у вольових свідомих діях і вчинках [30, с.83-87].

– Мета пов'язана з цінністю. Цінність – це важливість для суб'єкта факту досягнення певної мети. Іншими словами, мета має бути цінністю, тому що в інакшому разі вона не матиме потенціалу впливати на діяльність суб'єкта. Мета та цінність виступають у цьому випадку як синкретичні поняття. У філософській літературі мета часто розуміється як відтворена у свідомості модель цінності [36, с. 268], при цьому вказується, що мета не просто відображає існуючі можливості, а й виражає ставлення до них суб'єкта, оцінку корисності їх реалізації [23, с. 19].

– Мета пов'язана з волею, яка виступає своєрідною ланкою між інтересом суб'єкта у досягненні певної цілі та спрямуванням суб'єктом своєї діяльності на її досягнення.

Цілеспрямовану поведінку людини можна виразити у такій схематичній моделі: об'єктивні потреби людини, обумовлені її біосоціальною сутністю, породжують інтереси, які вже не є цілком об'єктивними, оскільки являють собою усвідомлені

потреби; своєю чергою, цілі виступають як чинники, які детермінують напрями дій людини із задоволення її інтересів і, в кінцевому рахунку, задоволення потреб.

Таким чином, з точки зору суб'єктивної телеології мета як причина безпосередньо пов'язана з такими характеристиками людини, як свідомість, поведінка (дія), і воля. Методологічно сукупність зазначених категорій має сенс розглядати в якості складових діяльності.

Марксизм широко використовує антропоцентричну категорію «діяльність», яка має ознаки суб'єктивного напряму телеології, однак, хоч як це парадоксально звучить, в її основі знаходиться об'єктивна телеологія, що доводиться нижчевикладеними трьома позиціями.

По-перше, радянські філософи наполягали на тому, що марксизм заперечує телеологію у будь-якому вигляді. Але факт надання К. Марксом і Ф. Енгельсом у своїх працях негативного забарвлення терміну «телеологія» ще не означає відкидання ними об'єктивно діючої цільової причини. Так, у головній праці Ф. Енгельса «Діалектика природи» знаходимо таку думку: «Causa finalis – матерія і внутрішньо притаманний їй рух» [25, с. 558]. Таким чином, матерія як основна категорія діалектичного та історичного матеріалізму обумовлена метою свого саморозвитку, а відтак з точки зору детермінізму характеризується ентелехією – основною категорією аристотелевської об'єктивної телеології.

По-друге, як зазначається у сучасній західній літературі, марксизм від першого до останнього речення базується на есхато-логічній (нагадаємо, що за Аристотелем «есхатон» позначає межу цілеспрямованого розвитку певного явища) ідеї побудови безкласового суспільства, яка детермінує всі інші положення цієї теорії [45, p. 8], тому він пронизаний тезою про кінцеву мету об'єктивного характеру.

По-третє, діяльність індивіда не може розглядатися окремо від його соціальної природи, тобто окремо від діяльності інших людей, а надто – від виробляючої діяльності всього суспільства. Діяльність індивіда не збігається з діяльністю іншого індивіда, так само вона не збігається з виробляючою діяльністю суспільства. Більше того, діяльність індивіда є неможливою поза виробляючою діяльністю суспільства. Отже, так само як діяльність індивіда обумовлена цілями, які перебувають у його свідомості, так і діяльність суспільства детермінована певними цілями, що перебувають у суспільній свідомості. Суспільна свідомість, на відміну від індивідуальної, є об'єктивним явищем, оскільки вона не може розглядатися просто як сума свідомості членів конкретного суспільства, а є окремою складовою об'єктивної реальності з певними закономірностями функціонування та розвитку. Складні аспекти діалектичної взаємодії суспільної й індивідуальної свідомості призводять до того, що стимулом для розвитку суспільної свідомості слугують створені окремими

індивідами нові ідеї, погляди, теорії, але при цьому індивідуальна свідомість повністю обумовлюється станом суспільної свідомості. Також суспільна свідомість відносно всіх носіїв індивідуальної свідомості виконує організаційну та регулятивну функції.

Це означає, що марксистська методологія дослідження суспільних явищ, яка офіційно не визнає цільової детермінації поза свідомістю людини, є разом з тим неповноцінною без телеологічної складової об'єктивного характеру.

На зазначену особливість указував Р. Штаммлер, який писав, що марксизму не вдалося уникнути телеології, оскільки згідно з його постулатами суспільні відносини є продуктом діяльності людей, які діють свідомо, доцільно. Таким чином, соціальні явища слід пояснювати не каузальним принципом (де в ролі детермінанти виступає економіка), а телеологічним принципом [40, с. 61].

Водночас більшість радянських філософів заперечували об'єктивний характер суспільної свідомості, посилаючись на невідповідність цієї тези марксистській максимі «суспільне буття визначає суспільну свідомість».

Наприклад, Д. Дубровський, підсумовуючи висловлені у літературі критичні зауваження щодо визнання об'єктивного характеру природи суспільної свідомості, зазначав таке. Якщо матеріа-льне є об'єктивною реальністю, то ідеальне не може бути не чим іншим, як суб'єктивною реальністю. У протилежному випадку категорія ідеального втрачає смисл. Ідеальне слід розуміти як людську суб'єктивну реальність, тобто реальність наших думок, чуттєвих образів, внутрішніх спонукань. Виходячи з цього ідеальне існує лише в межах психічного, сутність якого полягає в ідеальному відображенні, що здійснюється людиною за допомогою мозку [13, с. 18, 25, 28, 215].

Як видно, позиція вченого ґрунтується на конструкції «суб'єктивна реальність» і виглядає цілком обґрунтованою стосовно індивідуальної свідомості. Проте з перенесенням її на рівень суб'єкта суспільної свідомості (колективу, соціального прошарку, суспільства) вона виявляє свою методологічну безпорадність.

З цього приводу Е. Классен вірно зазначав, що філософам, які трактують ідеальне як суб'єктивну реальність, здається, що ототожнення об'єктивного з матеріальним дозволить уникнути суперечностей і послідовно провести лінію матеріалізму. Але суперечність, яка видаляється ними з розуміння об'єктивної реальності, проявляється у трактуванні суб'єктивної реальності, наприклад, у розумінні ідеальності суспільної свідомості [17, с. 57].

Дійсно, замість того, щоб обґрунтувати можливість застосування категорії «суб'єктивна реальність» на рівні суспільної свідомості, Д. Дубровський обмежується зауваженнями про те, що: а) надособистісний характер суспільної свідомості не можна тлумачити як позаособистісний, тобто абсолютно

відокремлений від реальних індивідів; б) абсолютизація редуктивно-предметного (безособистісного) підходу до проблеми свідомості призводить до спрощених моделей духовної діяльності та культури [13, с. 160, 211].

У цьому дослідженні ми виходитимемо з того, що суспільна свідомість є частиною об'єктивної реальності. Аргументацію цієї точки зору викладено у короткому, втім досить змістовному нарисі В. Толстих.

На думку вченого, суспільна свідомість (однією з форм якої є суспільна правосвідомість) як специфічне суспільне утворення являє собою особливу, внутрішньо організовану реальність, що відображає зв'язки та механізми соціальної, культурно-історичної діяльності людей.

Ототожнення свідомості з психікою окремого індивіда – це емпіричний підхід, який не дає нічого нового. Визначення свідомості як суб'єктивної реальності – це скоріше видимість визначення, яке побудоване за принципом «від протилежного» та по суті є тавтологічним, оскільки відображення об'єктивного є, звичайно ж, суб'єктивним.

Люди, цілі покоління, вступаючи у життя, отримують вже готовими духовну культуру, величезні пласти культурних цінностей, які їм потрібно засвоїти протягом життя. Понад те, люди буквально на кожному кроці змушені рахуватися з ідеологічними установками, які не обов'язково виражають їхню власну точку зору, індивідуальні інтереси та потреби. Суспільна свідомість певної епохи, суспільства (у вигляді сукупності ідей, уявлень, поглядів, теорій тощо) виступає для людей в якості об'єктивованої реальності, чогось відносно самостійного й у цьому смислі незалежного від їхньої індивідуальної свідомості. І при цьому ідеальне не припиняє бути ідеальним, не змішується з матеріальним.

Своєрідність ідеальності суспільної свідомості полягає, на відміну від індивідуальної свідомості, у тому, що всезагальне у природі та суспільстві проявляє себе в об'єктивованій (мисленнєвій) формі. У суспільній свідомості виокремлюється сфера об'єк-тивного, позаособистісного, що походить не з глибин людської психіки, а з соціальних вимірів людського буття.

Надособистісність суспільної свідомості зовсім не обов'язково означає позаособистісність. Невірним є розуміння цієї якості як прояв незалежності суспільної свідомості від індивідуального, відносно якого вона виступає ніби як щось зовнішнє, майже трансцендентне. Кристалізовані у суспільній свідомості ідеї, уявлення, погляди і теорії не позбавлені авторства, персональної значущості та виразу. Але вони дістаються майбутнім поколінням людей і сприймаються ними переважно як надособистісне утворення, тому що авторська індивідуальність присутня тут у «знятому», теоретично перетвореному вигляді. Порівняно з таким

підходом твердження, що крім об'єктивної реальності існує ще суб'єктивна реальність, яка ніби виражає сутність ідеального, є малопродуктивною у науковому плані.

Дійсно, в межах концепції «ідеальне – суб'єктивна реальність» свідомість розглядається лише як здатність окремого індивіда, який виступає єдино можливим носієм свідомості. Коли ж від індивідуальної свідомості намагаються перейти до рівня суспільної свідомості, то її розуміють в якості суто кількісного утворення (сукупність «свідомостей» конкретних людей), що не має жодної нової якості. Проте помилка такого підходу до суспільної свідомості є очевидною.

Об'єктивне і матеріальне зовсім не синонімічні щодо соціальної дійсності, адже об'єктивними можуть бути й ідеальні явища. Ідеологічним відносинам притаманна така особливість: будучи продуктом суспільного життя і проходячи перед тим як сформуватися через свідомість окремих людей, вони, тим не менш, є об'єктивними, являючи собою сукупність ідей і поглядів людей, що відображають суспільне буття з позицій соціальних груп чи прошарків. Своєю чергою, індивідуальна свідомість не лише рахується з колективно-суспільним світом ідей, складаючи одну з найважливіших структур виробництва ідей, а й нерідко протистоїть йому, діє і розвивається всупереч встановленим традиціям, правилам і схемам панівної суспільної свідомості. Інакше неможливим був би прогрес самої суспільної свідомості. Будучи функцією об'єктивної дійсності, суспільна свідомість входить як органічна частина до системи зв'язків і закономірностей суспільства в цілому [27, с. 22, 27–38, 45].

Зважаючи на вищевикладене, існують вагомі підстави вважати, що розвиток культури та пізнання (зокрема наукового) може бути осягнутий лише з урахуванням колективних процесів [18, с. 155].

Отже, суб'єктивне розуміння цільової причини придатне тільки для розкриття детермінації поведінки конкретних індивідів. Водночас телеологічна детермінація функціонування соціальних груп, суспільства в цілому, систем регулювання суспільних відносин (в тому числі правової системи) походить від цільових причин, які існують у межах об'єктивної реальності суспільної свідомості. Хоча колективний суб'єкт (соціальна група, суспільство) складається з окремих індивідів, але суб'єктивний світ кожного індивіда обумовлений суспільною свідомістю.

Розуміння цільової причини в якості об'єктивного явища притаманне метафізичній, трансцендентній та іманентній телеології. Щоправда, різниця між двома останніми різновидами об'єктивної телеології є вельми відносною.

Наприклад, телеологію Аристотеля традиційно відносять до іманентної: «здатність предмета бути корисним (або шкідливим) для людини по відношенню до

цих предметів є випадковим: мета предметів закладена у них самих, а не задана ззовні» [3, с. 34]. Іманентність телеології Аристотеля пов'язують з ентелехією, що виступає як своєрідна метафізична і телеологічна реальність речі. Стосовно цього в одному з філософських словників зазначено, що ентелехія – це те, що має мету саме в собі; цілеспрямованість, самоціль, активне начало, що перетворює можливість у дійсність [38, с. 430]. Проте, як вказано вище, внутрішня цільова причина речей (ентелехія) Аристотелем доповнюється тезою про те, що мета завжди є певним благом, що існує відокремлено від речі.

Своєю чергою, гегелівська діалектика телеологічної детермінації розкривається у переході поняття, яким є суб'єктивна мета, в об'єктивність. У Г. Гегеля (так само, як і у Ф. Шеллінга) безсвідома суб'єктивна мета явища є дуалістичним поняттям: будучи ідеалістичним уявленням, вона водночас є рівноцінною діалектичній необхідності явища [22, с. 144].

Тобто по суті йдеться про розвиток речі за допомогою руху від внутрішньої цільової необхідності речі до реалізації її зовнішньої мети в об'єктивності.

Але при цьому для Г. Гегеля основною категорією є абсолютний розум, який є самоціллю, а все решта виступає лише як засіб відносно цієї кінцевої мети.

Варто погодитися з думкою про те, що іманентна телеологія при своєму послідовно-логічному розвитку так чи інакше змикається з телеологією трансцендентною, упирається у надлюдські та надприродні цілі [42, с. 42].

Суто трансцендентним є телеологічне вчення Ф. Аквінського, який за допомогою методу висловлювання тверджень та їх подальшого спростування доводить об'єктивний характер цільової причини. Твердження: оскільки благо і мета – це об'єкти волі, а воля знаходиться у розумі, то виходить, що діяти заради мети притаманно лише розумній природі. Спростування: Аристотель вказував, що не лише розуму, а й також природі притаманно діяти заради мети. Цілеспрямованість у розумній природі обумовлюється «розумним наміром» і називається волею; в інших речах цілеспрямованість обумовлюється їх природними властивостями і називається «природним наміром». Наділені розумом речі самі рухають себе до мети, а речі, які не мають розуму, рухаються Божою волею. Кінцевою метою людини та всього іншого є Бог [39, с. 7-8,19].

Метафізична телеологія виникає завдяки європейським середньовічним схоластам і богословам. Цей напрям характеризується абсолютизацією causa finalis у вигляді зовнішньої відносно природи абстрактної мети-причини. Прихильники метафізичної телеології активно використовували аристотелевське вчення про telos за винятком найважливішої ідеї про внутрішню цільову детермінованість.

На думку Г. Гегеля, недоліком цього напряму телеології є те, що остання доходить лише до зовнішньої доцільності. Натомість телеологія взагалі має більш високий принцип, який є в собі і для себе безкінечним та абсолютним, – принцип свободи, що характеризується самовизначенням і позбавлений зовнішньої визначеності [9, с. 674-675].

Внутрішня доцільність повертається у філософію лише у XVIII столітті завдяки І. Канту, який, «розкривши епістемологічний потенціал телеологічного принципу в науці, подолав об'єктивізм (мається на увазі метафізичний об'єктивізм. – Б. М.) у телеології, що був притаманний як попередній традиції телеологізму, так і наступному його використанню у науці» [33, с. 7-8].

В умовах тріумфального розвитку природничої науки мислителі Нового часу із чотирьох аристотелевських причин визнали лише каузальну, оскільки тільки її можна було виразити математично, піддати емпіричному дослідженню та контролю доступними на той час науковими засобами [6, с. 47-48]. Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт, Б. Спіноза та деякі інші тогочасні філософи жорстко критикували телеологічну ідею наділення явищ природи свідомими цілями, подібними до цілей людини (антропоморфізм), а також гіперболізацію ролі зовнішнього цілепокладаючого фактора.

Часто така критика являла собою крайній механіцизм і заперечення цільової детермінованості навіть щодо свідомої діяльності людини. З другого боку, низка вчених (Вольтер, П. Гольбах тощо), критикуючи суб'єктивну телеологію, водночас підтримували ідею про безсвідому природну цільову залежність.

Активне наукове несприйняття телеологічних ідей мало своїм наслідком те, що з XVII століття багатьма філософами термін «телеологія» використовується лише у негативному сенсі для позначення способу ідеалістичного розуміння об'єктивних цільових причин, який характеризувався: 1) запереченням каузальної детермінації; 2) абсолютизацією впливу метафізичної зовнішньої мети.

Такому негативному фону телеологія має «завдячувати» декому з філософів, які дійсно (навіть у XX столітті) підтримували зазначені дві позиції. Як пише з цього приводу Л. Райт, телеологічний спосіб пояснення використовують прибічники віталізму, панпсихізму, а також автори теорій, які передбачають існування Творця. Однак сумнівної репутації вказаних учень, звичайно ж, замало, щоб узагалі заперечувати телеологічне пояснення [45, p. 7].

Аналіз тих філософських праць, значущість яких витримала перевірку часом, і в яких цільова причина відігравала важливу методологічну роль, не підтверджує обґрунтованості зазначеного негативного використання терміна «телеологія».

© Малишев Б.В.

Абсолютна метафізична цільова обумовленість не була притаманна жодній впливовій телеологічній філософській концепції. Те саме можна сказати і про заперечення значення каузальної причини: ще з часів Аристотеля всі видатні філософи (Г. Лейбніц, Г. Гегель, І. Кант, Ф. Шеллінг тощо), у концепціях яких телеологічний фактор посідав чільне місце, не лише не протиставляли два основних види причин, а навпаки – намагалися дослідити їх взаємодію.

Попри те що праці Г. Гегеля та Ф. Шеллінга містили досить послідовне обґрунтування об'єктивної телеології, головними онтологічними засадами цього етапу розвитку науки були антителеологізм, однозначний примат каузального детермінізму та механіцизм.

Однак у XIX столітті обмеженість когнітивних ресурсів класичної європейської науки стає доволі очевидною, відтоді починається криза її основ. У цей час виникають такі новітні напрями, як теорія відносності, квантова механіка, конструктивна логіка та математика. Логіка розвитку наукових знань демонструвала неминучість повернення цільової причинності. Адже ніхто з учених епохи Нового часу не мав наміру довести невірність аристотелевської цільової причинності як принципу природи. Питання ставилося лише про методику дослідження [28, с. 83].

Підсумовуючи викладене, зазначимо таке.

Існуючий у філософській літературі плюралізм щодо розуміння мети в якості причини зумовлює потребу у формулюванні положень, якими можна керуватися під час дослідження цілеспрямованості і цільової детермінації соціальних явищ, у тому числі правових.

Всезагальний зв'язок явищ між собою, процеси їх становлення, зміни та функціонування є предметом постійної уваги з боку науковців, починаючи ще з Платона та Аристотеля. Пізнати певне явище означає пояснити його сутнісну природу, виявити обумовленість певними внутрішніми станами, а також іншими явищами. Одна із основних закономірностей розвитку всіх явищ виражається принципом детермінізму, який позначає зміни внаслідок взаємодії між явищами.

Хоча причина завжди виникає раніше ніж наслідок, її буття з точки зору динамічної концепції часу може передувати наслідку (каузальна детермінація), існувати з ним одночасно (синхронна детермінація) або перебувати у майбутньому (телеологічна детермінація).

У сучасній науці поширено два основних способи пояснення, один з них шукає причину у минулому, а інший – у майбутньому. Каузальне пояснення притаманне і гуманітарним, і природничим наукам, а телеологічне – здебільшого гуманітарним.

Аристотель є автором першої цілісної теорії телеологічної детермінації. Саме цьому виду детермінації він надавав вирішального значення. Розкриваючи суть

ентелехії – однієї із найважливіших понять філософської системи, Аристотель вказував, що вона пов'язана з метою і цілеспрямованістю явища, а відтак означає здатність явища до розвитку в напряму досягнення мети, внутрішній потенціал розвитку явища, сам процес розвитку, а також завершення цього розвитку досягненням мети.

Філософські напрями, що визнають об'єктивний характер цільової причини, відносяться до об'єктивної телеології, підвидом якої є іманентна телеологія, прикладом останньої виступає аристотелевська теорія причинності.

До складу об'єктивної телеології входять онтологічні вчення (які здебільшого відносяться до ідеалізму) про наявність у природі та суспільстві об'єктивних позалюдських цілей. Телеологічні зв'язки у способі пояснення відповідають об'єктивним властивостям об'єктів, сутність яких пояснюється.

Своєю чергою, суб'єктивна телеологія охоплює філософські напрямки, які пов'язують цільові причини виключно зі свідомою діяльністю людини. При цьому цільові причини характеризуються антропоцентричністю. Проте основні положення суб'єктивної телеології при екстраполяції на рівень колективного суб'єкта (соціальна група, соціальний прошарок, суспільство) отримують зміст, який притаманний об'єктивній телеології.

Мета пов'язана з такою важливою характеристикою буття, як розвиток. Кінцеве призначення напряму розвитку певного явища є детермінантою цього розвитку.

Категорія «мета» в рамках суб'єктивної телеології розкривається у таких субкатегоріях: діяльність, цілепокладання, намір, воля, мотив, інтерес, інтенціональність, доцільність. Вони підкреслюють зв'язок мети з її суб'єктивною природою, тобто свідомістю окремої людини, і використовуються у межах діяльнісного підходу.

Категорія «мета» в рамках об'єктивної телеології розкривається у таких субкатегоріях: цілеспрямованість, цілеорієнтованість, функціонування. Ці субкатегорії підкреслюють зв'язок мети з її об'єктивною природою і використовуються у рамках системного підходу.

Використані джерела:

1. Аристотель. Метафизика // Аристотель. Сочинения [в 4 т.] Т. 1 / Под ред. В. Ф. Асмус. – М. : Мысль, 1976. – С. 63–368.

2. Аскин Я. Ф. Философский детерминизм и научное познание / Я. Ф. Аскин. – М. : Мысль, 1977. – 188 с.

3. Асмус В. Метафизика Аристотеля / В. Асмус // Аристотель. Сочинения [в 4 т.] Т. 1 / Под ред. В. Ф. Асмус. – М. : Мысль, 1976. – С. 5–50.

© Малишев Б.В.

4. Батищев Г. С. Деятельная сущность человека как философский принцип / Г. С. Батищев // Проблема человека в современной философии : сб. статей / редкол. И. Ф. Балакина и др. – М. : Наука, 1969. – С. 73–144.

5. Борзенко А. В. Суспільний розвиток і проблема мети / А. В. Борзенко. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1969. – 148 с.

6. Бунге М. Причинность. Место принципа причинности в современной науке / М. Бунге ; пер. с англ. И. С. Шерн-Борисова, С. Ф. Шушурин. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – 512 с.

7. Ветютнев Ю. Ю. Государственно-правовые закономерности (Введение в теорию) / Ю. Ю. Ветютнев; под ред. А. Я. Рыженкова. − Элиста : Джангар, 2006. – 204 с.

8. Вригт Г. Х. фон Логико-философские исследования : Избр. труды / Г. Х. фон Вригт ; пер. с англ. Г. И. Рузавин, В. А. Смирнов. – М. : Прогресс, 1986. – 600 с.

9. Гегель Г. В. Ф. Наука логики / Г. В. Ф. Гегель ; ред. Н. А. Никитина. – СПб. : Наука, 1997. – 800 с.

10. Гулыга А. В. Философское наследие Шеллинга / А. В. Гулыга // Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения [в 2 т.] Том 1 / Ф. В. Й. Шеллинг ; ред. А. В. Гулыга. – М. : Мысль, 1987. – С. 3–38.

11. Деятельность: теории, методология, проблемы / Под ред. И. Т. Касавина. – М. : Политиздат, 1990. – 366 с.

12. Диалектическая логика / Под ред. З. М. Оруджева, А. П. Шептулина. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 298 с.

13. Дубровский Д. И. Проблема идеального / Д. И. Дубровский.– М. : Мысль, 1983.– 228 с.

14. Загороднюк В. П. Целеполагание в практике, культуре, познании / В. П. Загороднюк. – К. : Наукова думка, 1991. – 172 с.

15. Зигварт Х. Борьба против телеологии / Х. Зигварт ; пер. с нем. И. А. Давыдов. – М. : Начало, 1907. – 36 с.

16. Зубов В. П. Аристотель / В. П. Зубов. – М. : АН СССР, 1963. – 366 с.

17. Классен Э. Г. Идеальное: концепция К. Маркса / Э. Г. Классен. – Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1984. –148 с.

18. Лекторский В. А. Эпистемология классическая и неклассическая / В. А. Лекторский. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.

19. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев. – Изд. 2-е, стер. – М. : Смысл; Академия, 2005. – 352 с.

20. Лукич Р. Методология права / Р. Лукич ; пер. с сербскохорват. В. М. Кулистиков. – М. : Прогресс, 1981. – 304 с.

© Малишев Б.В.

21. Луць Л. А. Объективное и субъективное в праворегулятивной деятельности (вопросы теории) : автореф. дисс. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. А. Луць / АН УССР. Ин-т гос-ва и права. – Львов, 1989. – 24 с.

22. Макаров М. Г. Категория «цель» в домарксистской философии / М. Г. Макаров. – Л. : Наука, 1974. – 188 с.

23. Макаров М. Г. Категория «цель» в марксистской философии и критика телеологии / М. Г. Макаров. – Л. : Наука, 1977. – 188 с.

24. Макаров М. Г. Сложность и вариативность категорий диалектики / М. Г. Макаров. – Л. : Наука, 1988. – 182 с.

25. Маркс К. Сочинения [в 30 т.]. Т. 20 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Изд. 2-е. – М. : Гос. изд-во политической литературы, 1961. – 827 с.

26. Насырова Т. Я. Телеологическое (целевое) толкование советского закона. Теория и практика / Т. Я. Насырова. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1988. – 144 с.

27. Общественное сознание и его формы / Предисл. и общ. ред. В. И. Толстых.– М. : Политиздат, 1986. – 367 с.

28. Панкратов А. В. Телеология и принцип необратимости / А. В. Панкратов // Вопросы философии. – 2003. – № 8. – С. 73–85.

29. Парнюк М. А. Детерминизм диалектического материализма / М. А. Парнюк. – К. : Наукова думка, 1967. – 260 с.

30. Патюлин В. А. Государство и личность в СССР. Правовые аспекты взаимоотношений / В. А. Патюлин. – М. : Наука, 1974. – 246 с.

31. Пушняк О. В. Право і час : монографія / О. В. Пушняк. – Х. : ФІНН, 2009. – 176 с.

32. Рабинович П. М. Упрочение законности – закономерность социализма. Вопросы теории и методологии исследования / П. М. Рабинович. – Львов : Изд-во Львовского ун-та, 1975. – 260 с.

33. Разеев Д. Н. Телеология И. Канта / Д. Н. Разеев. – Спб. : Наука, 2010. – 309 с.

34. Рассел Б. Історія західної філософії / Б. Рассел ; пер. з англ. Ю. Лісняк, П. Таращук. – К. : Основи, 1995. – 759 с.

35. Сагатовский В. Н. Основы систематизации всеобщих категорий / В. Н. Сагатовский. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1973. – 431 с.

36. Тугаринов В. П. Избранные философские труды / В. П. Тугаринов. – Л. : ЛГУ, 1988. – 343 с.

37. Украинцев Б. С. Самоуправляемые системы и причинность / Б. С. Украинцев. – М. : Мысль, 1972. – 254 с.

© Малишев Б.В.

38. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1981. – 445 с.

39. Фома Аквинский. Сумма теологии. Часть II-I. Вопросы 1-48 / Аквинский Фома ; пер. с лат. С. И. Еремееев. – К. : Эльга, Ника-Центр, 2006. – 576 с.

40. Штаммлер Р. Хозяйство и право с точки зрения материалистического понимания истории. Т. 2 / Р. Штаммлер ; пер. с нем. И. А. Давыдов. – СПб. : Начало, 1907. – 419 с.

41. Юдин Э. Г. Методология науки. Системность. Деятельность / Э. Г. Юдин. – М. : Эдиториал УРСС, 1997. – 445 с.

42. Яценко А. И. Целеполагание и идеалы / А. И. Яценко. – К. : Наукова думка, 1977. – 275 с.

43. Wolff Chr. Philosophia rationalis sive logica, 1740. – 866p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //books.google.com/books?id=Mjo7pzpLUP4C

44. Woodfield A. Teleology. – Cambridge : Cambridge University Press, 2010. – 232 p.

45. Wright L. Teleological explanations. (An etiological analysis of goals and functions). – Berkeley : University press, 1976. – 154 p.

У статті вперше комплексно розглянуто актуальна для загальної теорії права та філософії права проблема телеологічної детермінації соціальних явищ, в тому числі і права.

Ключові слова: мета, телеологія, цільова причина, право, детермінація.

В статье впервые комплексно рассмотрена актуальная для общей теории права и философии права проблема телеологической детерминации социальных явлений, в том числе и права.

Ключевые слова: цель, телеология, целевая причина, право, детерминация

The article was first comprehensively considered relevant for the general theory of law and philosophy of law problem of teleological determination of social phenomena, including the law.

Keywords: purpose, teleology, final cause, law, determination

© Малишев Б.В.